

РОБОТИ М. Н. МУРЗАКЕВИЧА НА СТОРІНКАХ «ЗАПИСОК ОДЕССКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ»

Професор, виконуючий обов'язки директора Ріпелівського ліцею, член-засновник, секретар, а з 1875 року незмінний віце-президент Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, директор музею Товариства – ось далеко не повний перелік посад, які М. Н. Мурзакевич займав на протязі життя. Його науковий спадок не втратив свого значення і в наш час.

Біографія вченого, його наукова та громадська діяльність досі ще не стали предметом ґрунтовного вивчення, хоча вже наприкінці ХІХ ст. була опублікована автобіографія М. Н. Мурзакевича¹. Інтерес до його постаті з'являється наприкінці 1980-х років, що було пов'язано зі святкуванням 150-ліття з дня заснування Одеського товариства історії та старожитностей. Серед сучасних досліджень варто виділити статті Т. Ф. Григор'євої, дослідження В. М. Хмарського, де постать М. Н. Мурзакевича розглядається в контексті археографічної діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, і працю А. А. Непомнящого, що присвячена відомим вченим-кримознавцям². Окремо слід відзначити змістовну статтю В. М. Хмарського про М. Н. Мурзакевича в енциклопедичному виданні «Одеські історики»³.

Метою даної статті є аналіз публікацій М. Н. Мурзакевича на сторінках «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей, які становлять більшу частину його наукового доробку та ілюструють коло наукових зацікавлень вченого.

Народився М. Н. Мурзакевич 21 квітня 1806 року в м. Смоленськ, навчався на етико-політичному відділенні філософського факультету Московського університету. По закінченні курсу, в 1830 році переїхав до Одеси на запрошення М. М. Кир'якова, з яким товаришував ще зі студентських років. Тут деякий час працював на Одеській митниці, але ця робота не приносила йому задоволення, тому він перевівся на посаду помічника викладача при Ріпелівському ліцеї. Згодом отримав посаду наглядача за вихованцями закладу та викладача всесвітньої історії, географії в гімназичних класах ліцею.

М. Н. Мурзакевич був одним із творців чітко сформульованої програми опрацювання наявних в Новоросійському краї документальних пам'яток, рукописів та стародруків.

З кінця 30-х років ХІХ ст. М. Н. Мурзакевич переконався, що для охорони та вивчення стародавніх пам'яток, для зібрання та публікації матеріалів з історії краю необхідно об'єднати всіх, хто цікавився і досліджував старожитності Північного Причорномор'я. Ідея створення в Одесі Товариства історії та старожитностей на зразок Московського товариства знайшла співчуття у попечителя учбового округу М. Д. Княжевича. М. Н. Мурзакевич разом з О. Г. Стурдзою, Д. М. Княжевичем, А. Я. Фабром та М. М. Кир'яковим входив в п'ятірку членів-засновників Товариства. Гаряче ідею підтримав і М. С. Воронцов.

В своїй «Автобіографії», що була видана у 1886 році, М. Н. Мурзакевич так писав про утворення Товариства: «О мысле моей учредить в Одессе Общество истории и древностей я предварительно писал митрополиту 22 марта... В зиму этого же года реннися: положительно действовать насчет осуществления составленного мною проекта учреждения в Одессе общества истории и древностей. Мысль эта давно была усвоена добрым

* Синявська Олена Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, доцент; Юсипишена Каріна Ігорівна, студентка історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Кирьяковым, сообщал даже в 1836 г. пресловутому градоначальнику А. И. Левшину и многоглаголивому Стурдзу; но, кроме слов одобрения, дело не было сделано. Имея нравственную подпору в одобрении покойного митрополита Евгения, опираясь на энергию Кирьякова, Княжевича, как будущих членов-основателей общества, присоединив уговорчивого Стурдзу и даже А. Я. Фабра (для облегчения бюрократического хода), я, начертав программу будущего общества, пустил ее в ход. Сочувственно проект принял Д. М. Княжевич»⁴.

23 квітня 1839 року в публічному зібранні Одеське товариство історії і старожитностей святкувало своє відкриття. На цьому ж зібранні відбувалися вибори посадових осіб, де М. Н. Мурзакевич балотуванням був обраний секретарем. З цього дня й до смерті М. Н. Мурзакевича не було у Товаристві більш корисного та дієвого члена.

В основу статуту Товариства ліг проект, запропонований М. Н. Мурзакевичем. За його власним твердженням, він підготував текст статуту на початку 1839 року, а М. М. Кир'яков та О. Г. Стурдза редагували його. «Первые два месяца 1839 года потреблены были на составление устава Общества истории и древностей, проект написанный мною, рассмотрели и, где нужно, изменили и дополнили Кирьяков, Стурдза и Княжевич. Фабр отделился хвалебными фразами. Проект устава Общества, чрез посредство Княжевича, как попечителя здешнего округа, был представлен министру народного просвещения, 25 марта утверждён и возвращён»⁵, – писав у «Автобіографії» вчений.

В 1843 році М. Н. Мурзакевич очолив в Одесі створений з 1825 року міський Музей старожитностей і об'єднану з ним міську бібліотеку. Завідування міським Музеєм і Музеєм Товариства (вони були злиті після Кримської війни) зберглося за ним до кінця його життя.

Заслуги вченого на ниві науки і просвітництва, були визнані його сучасниками, і в 1875 році, майже сімдесятирічним, він очолив Товариство в якості віце-президента.

М. Н. Мурзакевич був визнаним вченим. Він входив до складу багатьох наукових товариств – Московського товариства історії та старожитностей російських, Товариства сільського господарства південної Росії, Російського географічного товариства, Петербурзького археологічно-нумізматичного товариства, Московського археологічного товариства, Белградського товариства сербської словесності. Вчений неодноразово брав участь в археологічних з'їздах, зокрема, представляв істориків Одеси на другому археологічному з'їзді в Москві та третьому в Кисві, а в 1884 році брав участь в Московському шостому археологічному з'їзді вже як віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей, був присутній на 50-літньому ювілеї Румянцевського музею в Москві.

Багато часу та сил віддавав М. Н. Мурзакевич редакційно-видавничій діяльності. На протязі 44 років, Микола Никифорович входив до складу Видавничого комітету Одеського товариства історії та старожитностей. Перш за все, він налагодив видання «Записок Одесского общества истории и древностей», рівних якому за обсягом і змістом на півдні не було.

Всього за життя М. Н. Мурзакевича вийшло друком 13 томів «Записок» і в кожному з томів були поміщені його роботи. На сторінках видання ним було опубліковано близько 100 праць, серед яких знаходимо статті та замітки з археології, нумізматики, епіграфіки краю, археографічні публікації, історичні розвідки. Значний пласт складають некрологи, присвячені активним громадським діячам Одеси та регіону.

Як один із засновників Одеського товариства історії і старожитностей, М. Н. Мурзакевич розгорнув широку роботу. Перш за все, він вважав за необхідне вирішити проблему охорони пам'яток старовини в південному регіоні. В 1840-х роках він об'їхав місця, пов'язані з Запорізькою Січчю. Але найбільш відомою його експедицією було відвідання

в 1841 році острова Зміїного (Левке), де знаходився храм Ахілла. Саме М. Н. Мурзакевичу належить заслуга першого археологічного вивчення острова, введення в науковий обіг його матеріалів. Крім того, він здійснив експедиції в Бессарабію, Крим, організував охорону Пісундського храму, Судакської фортеці, Мелек-Чесменського кургану та ряду інших пам'ятників, провів невеликі розкопки в Ольвії⁶.

Звіти про експедиції і подорожі М. Н. Мурзакевич постійно друкував на сторінках «Записок» Товариства. Так, в 1-му томі був опублікований звіт вченого стосовно проведення експедиції на острові Левки – «Поездка на остров Левки или Фидониси, в 1841 году». Відомості про результати експедиції в Ольвії знаходимо в статті «Ольвийские древности»⁷, де М. Н. Мурзакевич виділив чотири види старожитностей (монети; гончарні клейма на амфорних ручках; свинцеві речі, мармурові статуї двох левів) та помістив їх опис. В статті «Древности, открытые в селе Порутине на развалинах Ольвии»⁸, дослідник повідомив про знайдену на розвалинах Ольвії гробницю та її вміст, зокрема, автор звернув увагу на розбиту амфору, на ручках амфори були написи, зміст і переклад яких також наводилися в статті.

У цьому аспекті привертає увагу стаття «Эллинские памятники, найденные в Новороссийском крае: в Ольвии и на о. Левки или Фидониси»⁹. Автор розділив статтю на дві частини, де перша присвячена знахідкам в м. Ольвії: мармурова дошка з написом, переклад якої приведено автором, амфори і діотеки, на ручках яких також були поміщені написи. В другій частині роботи М. Н. Мурзакевич помістив інформацію про знахідки на о. Левки: напис, монети та інші пам'ятки, представлені в окремих таблицях.

Восени 1848 року в Херсонській губернії, Бобринецького повіту в невисоких курганах була знайдено: 12 бронзових ножів, 2 бронзових секірів та кам'яний посуд, опис яких автор подав у статті «Древности открытые в Херсонской губернии»¹⁰. М. Н. Мурзакевич звертався до сказань Геродота про Південь України, щоб в'яснити, які народи залишили ці пам'ятки та дійшов висновку, що це були скіфи.

За дорученням Товариства М. Н. Мурзакевич відвідав Феодосію з метою благоустрою місцевого музею старожитностей. Вчений оглянув Судакську фортецю з стародавньою генуезькою церквою, місцевість, де було знайдено древнє кандило, та Мелек-Чесменський курган. Про все це він звітував Товариству в «Донесениях Обществу»¹¹.

Окрему групу робіт М. Н. Мурзакевича складають праці з нумізматики. Першою серед них була стаття «О некоторых малоизвестных монетах, имеющихся в Одессе»¹², де вчений, враховуючи відсутність опису чи маловідомість монет мюнц-кабінету Товариства, зазначав, що не всі монети відносилися до Півдня України, а лише були знайдені на цій території, та наводив докладний опис еллінських та середньовічних монет. Продовжила цю тему публікація «Монеты, отысканные на острове Левки или Фидониси»¹³, в якій описано знайдені під час експедиції монети.

В 1845 році М. Н. Мурзакевич звернувся з проханням до члена товариства І. Белімова зібрати в краї для мюнц-кабінету Одеського товариства східні монети. Серед них історик знайшов мідні монети, які належали не тільки генуезцям, але й татарам. Монети ці чеканилися в Кафі, головній факторії Чорноморських поселень. Опис монет вчений представив в статті «Медные монеты города Кафы». Публікація складалася з шести розділів, в яких наводилося зображення монет, їх опис та історичні довідки.

Стаття «О некоторых малоизвестных монетах»¹⁴ містить коротку історію про збирачів-нумізматів, в тому числі і колекцію Товариства. М. Н. Мурзакевич поділився інформацією про декілька маловідомих монет, зображення яких помістив в таблиці, а також подав відомості, де вони були знайдені, де є подібні і т. ін. В статті «Медали, относящиеся к деятелям Новороссийского края», яка продовжила попередню публікацію,

автор зробив опис маловідомих 4-х медалей та 1-го жетона, що зберігалися в Музеї Товариства та мали відношення до Півдня України¹⁵

В роботі «Шведские монеты на Русской косе»¹⁶ історик повідомив, що в Херсонській губернії Одеського повіту, поблизу с. Кисляковки, було знайдено понад 300 монет, які власник цієї місцевості, інженер-полковник І. П. Парізо в 1840-х роках передав дійсному члену товариства Г. І. Соколову. З'ясувалося, що більшість із них – це шведські монети, які належали Густаву-Адольфу I, Христині і Карлу XI. До сотні монет виявилися польськими шелегами і трояками, що чеканилися при королях Іоанну-Казимирові і Сигізмундові III, декілька в Ризі, Ельбінгу, Лівонській провінції, зустрічалися й турецькі монети.

Були серед публікацій вченого і невеликі повідомлення про окремі монети. Так, в замітці, присвяченій монеті скіфського царя Фарсонія¹⁷ розповідається історія монети та повідомляється, що це був не єдиний екземпляр: перша монета була у В. В. Кочубея, наводиться її опис. В 1867 році дійсний член Товариства купив десяток старих монет, серед яких було 9 польських напівсрібників Сигізмунда III – трояки, а десята була подібною до решти, але відрізнялася реверсом. Опис її наведено в статті «Русская монета 1686 года с латинскою надписью»¹⁸. У статті «Херсонская монета императора Ираклия I»¹⁹ автор подав опис та зображення монети VII ст. візантійського імператора Іраклія I, придбану в Константинополі та повідомив історію Херсонеса-Таврійського, подав перелік коротких відомостей про монети візантійських імператорів.

М. Н. Мурзакевич зробив вагомий внесок у розвиток античної та новітньої епіграфіки, що охоплювала регіон від Бессарабії до Північного Кавказу. Цій галузі історичної науки присвячено чимало публікацій вченого в «Записках».

В статті «О двух Эллинских надписях, найденных вблизи села Троицкого, в имении помещика А. Ф. Кобле»²⁰ М. Н. Мурзакевич наводить зміст та переклад написів на античних дошках, що були знайдені влітку 1836 року в поселенні Троїцьке. Публікація «О Латинской надписи, с именем Боспорского царя Савромата II»²¹ повідомляє про знайдену в 1839 році в Керчі поблизу церкви Св. Іоанна-Предтечі мармурову колону, яку в тому ж році архієпископ Херсонський і Таврійський Гавриїл прислав в дар Товариству. В статті представлений опис колони, напис та його переклад.

Наступна робота «Аккерманские греческие надписи»²² містить інформацію про два написи, зроблені на внутрішній стіні Аккерманської фортеці, які розповідають історію будівництва стіни. Микола Никифорович представив написи, виконані «вязью» та їх переклад. Також автор розповів про декількох Стефанів, які панували в Молдавії. В роботі «Эски-Крымская арабская надпись»²³ вчений повідомив, що Товариство придбало список арабського напису, який знаходився в мечеті Ескі-Кириму. У публікації представлено зміст та переклад напису, повідомлено історію його появи та зроблено припущення, що Ескі-Киримська мечеть може бути першою мусульманською мечеттю на Кримському півострові.

В статті «Славянская надпись в Оргеевской церкви Св. Димитрия»²⁴ автор повідомив, що це друга, після церкви Св. Миколи в Кілії, пам'ятка, яка збереглася в Бессарабії і дійшла до нашого часу. М. Мурзакевич розповів, що напис знаходиться над західними дверима старовинної Оргієвської церкви і виконаний в 6-ти рядках, «вязью».

В 1808 році, при огляді єпархій місцевих архієпископів, архієпископом Платоном був знайдений турецький напис, знятий з воріт фортеці Аналі в 1807 році за наказом дюка де-Рішельє. Товариству була доставлена копія напису на папері, про що і розповідається в статті «Анапская крепостная надпись Одесского Музея»²⁵. В статті «Надписи в Екатеринодарском войсковом соборе, Черноморских казаков»²⁶ М. Н. Мурзакевич навів опис козацьких цінностей: на престольне Євангеліє, три прапори та

один образ Миколи Чудотворця, подав детальний опис зовнішнього виду та навів тексти написів, зображених на козацьких пам'ятках.

Значну увагу М. Н. Мурзакевич приділяв пам'яткам старовини, які були надіслані Товариству або були придбані під час різноманітних експедицій і поїздок. Так, в статті «Греческое древнее Кандило»²⁷ вчений описав пам'ятку та історію її появи в Керченському музеї старожитностей, розповів про 5 подій земного життя Ісуса Христа, які були представлені на кандилі, та прийшов до висновку, що стародавня річ була зроблена в X ст. і належала грецькому або Константинопольському художнику.

В повідомленні «О надгробном памятнике Потамоновом»²⁸ М. Н. Мурзакевич повідомив про цікавий надгробний пам'ятник, який знаходився в кабінеті старожитностей І. П. Бларамберга, знайдений між 1828 та 1829 роком в руїнах Ольвії. Він навів опис пам'ятника, напис на ньому та його переклад.

Стаття «Донесения о надгробных памятниках Херсонской крепостной церкви»²⁹ містить дві текстуальні частини. В першій дослідник помістив інформацію про огляд в Херсоні церкви Св.Великомучениці Катерини, розповів про місце розташування та саму могилу князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського, про надгробні кам'яні пам'ятники, поставлені над тілами сучасників князя, за наказом якого вони були тут поховані. Друга частина статті являє собою клопотання М. Мурзакевича, щодо реставрації та збереження археологічних пам'яток.

В окрему групу робіт М. Н. Мурзакевича на сторінках «Записок» варто виділити археографічні публікації. Пошук історичних джерел проводився у Товаристві різними шляхами. У перші роки вагоме місце посідали археографічні експедиції³⁰. Чимало часу Микола Никифорович присвятив розгляду різноманітних документів, що, звісно, знайшло своє місце в творчому доробку історика-дослідника.

Серед робіт археографічного характеру окремо слід виділити тематику Молдо-Влахійських грамот, які зберігалися в Бессарабії, що так активно вивчав дослідник. Вперше така стаття була надрукована в II томі «Записок» (1848 р.), надалі автор поміщав їх в кожному наступному випуску видання, остання - в V томі (1863р.). В кожній із статей М. Мурзакевич публікував грамоти воевод на жалувани чи куплені землі із коментарями.

В «Записках» автором представлені й інші роботи археографічного напрямку. М. Н. Мурзакевич розглянув чимало документів, які стосувалися державних справ: «Стейный список Великого Государя Его Царского Величества посланников: Стольника Василия Михайлова Тяпкина, дьяка Никиты Зогова, к Крымскому Хану Мурад-Гирею в 1681 году», «Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Коховского состоящему при делах Ее Величества Екатерины II, тайн. сов. В.С. Попову, для доклада князю Платону Александровичу Зубову (с 20 Января 1792 по 24 Июня 1794 года)», «Два письма генерал-майора Михаила Илларионовича Голенищева-Кутузова-Смоленского», «Выезд последнего Крымского Хана Шагин-Гирея из России в Турцию в 1787 году», «Какие приказания Его Светлости были обер-штер-кригс-комисару Фалееву, о строениях в городе Николаеве и заведениях в окружности оною и намерения в рассуждении флота, адмиралтейства и мастерских 1791 года»³¹.

М. Н. Мурзакевич мав право вільного входу в архів Банку Св. Георгія, який знаходився в Генуї. На протязі 4-х днів, історик оглянув зібрання документів, про які повідомив в статті «Донесение об осмотре архива Банка Св. Георгия»³². В описі він повідомив, що акти Банку Св. Георгія про Кафу починаються з 1381 року - до 1473 і включають 26 документів, Чембало - 6, Солдаї - 6. В статті «Генуэзские Консулы города Кафы»³³, дослідник навів список консулів та додаткову інформацію про час обрання, початок та кінець їх правління. Також дослідник повідомив, що представники архіву виявили готовність співпрацювати з Товариством стосовно обміну старожитностями.

Вагоме місце в дослідницькій роботі М. Н. Мурзакевича займали історичні дослідження. У 1848 році на сторінках «Записок» надрукована праця «Начало книгопечатания в Новороссийском крае»³⁴. Автор веде початок книгодрукування з часів правління Катерини II та Г. Потьомкіна-Таврійського, повідомляючи, що передсмертний твір останнього – це першодрукована бібліографічна рідкість – «Канон вопиющие во грехах души ко Спасителю Господу Иисусу», 1791 року. Крім того, М. Н. Мурзакевич повідомив, що в перші десятиліття існування Одеси, на півдні вже працювало 5 типографій, з яких вийшли друком книги духовного, навчального, віршованого та морального змісту.

В статті «Гаджибейский Замок»³⁵, згадуючи роботу К. Смольянинова «История Одессы», М. Н. Мурзакевич наголошує на її невірності, оскільки в основу роботи, на його думку, була покладена «хибна архаїчна розповідь оповідача грека Антонія Феогности». Пошуки історика в архіві Генерального штабу увінчалися успіхом, і в Товариство було передано два креслення, на яких зображено фасад і план Гаджибейського замку, знятого на папір в 1784 році, що докорінно змінювало розповідь грека, і які автор додав в таблицях до статті.

Значну увагу М. Н. Мурзакевича привертала відомі державні та громадські діячі Півдня України. Низка археографічних та історичних публікацій стосувалася Г. О. Потьомкіна: «Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 год», «Материалы для истории губернского города Херсона (Ордера Светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического)», «Записка академика П. С. Палласа, князю Потемкину о исследовании берегов Каспийского моря»³⁶. В статті «Некоторые подробности, касающиеся князя Г. А. Потемкина-Таврического» вчений інформував про ікону Пресвятої Богородиці, яка належала князю, його бібліотеку та патенти. В наступній роботі «Списки вещам покойного светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, находящимся в библиотеке и кладовой во дворце»³⁷, М. Н. Мурзакевич у вигляді таблиці запропонував список речей князя, складеного по його смерті. Автор статті навів історичну довідку про Г. Потьомкіна, зробив опис його святкового параду, повідав історію розподілу спадку князя. Надрукував вчений матеріали і про осіб, які служили в штаті Г. Потьомкіна, розповів про Г. Бажанова, В. Додона, П. Карабановича, П. Нелюбова, Я. де Парма, Ф. Щербакова, навівни їх біографії та історії військової служби.

Зробив повідомлення М. Н. Мурзакевич і про іншого видатного керівника південного регіону – М. С. Воронцова. У статті «Очерк заслуг сделанных наукам Почетным Президентом Общества, светлейшим князем М. С. Воронцовым»³⁸ він розмістив біографію князя та докладно розповів про його діяльність по облаштуванню Новоросійського краю.

Розглядаючи діяльність окремих осіб на Півдні України, М. Н. Мурзакевич започаткував на сторінках «Записок» цикл статей «Діячі Новоросійського краю». Перша із них – «Деятели Новороссийского края: Секунд-майор Михаил Сафков; Вице-адмирал де Рибас и инженер-полковник Ф. де Волан; Архиепископ католический Станислав Сестренцевич-Богуш»³⁹. В наступних статтях вчений розповідав про запорізького кошового отамана Григорія Федорова, доктора медицини Данила Самойловича, котрий доклав чимало зусиль для подолання чуми в 1780-х роках в Єлисаветграді, Херсоні, Кременчузі; татарина, котрий значно допоміг П. І. Паніну в боротьбі за турецьку фортецю Бендери; єпископа Моїсея Гумілевського, вікарія Феодосійського і Маріупольського, котрий займався просвітницькою діяльністю та інших. У 1877 р.

вийшла друком стаття «Ода графу Александру Васильевичу Суворову»⁴⁰, в якій автор помістив зміст оди О. В. Суворову від Федора і Семена Мочульських.

Окремо слід сказати про зібраний М. Н. Мурзакевичем етнографічний матеріал про Південь України – «Исторические песни, касающиеся событий Новороссийского края»⁴¹, де автором були оприлюднені десять історичних пісень, що розповідають про події від царювання Петра I і до смерті князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського, тобто висвітлюється майже столітній історичний період з 1696 по 1791 рік.

Також в «Записках» М. Н. Мурзакевич надрукував декілька робіт, присвячених церковному питанню⁴². Стаття «Сведения о некоторых православных монастырях епархий Херсонской и Кишиневской» складається з двох частин: перша присвячена монастирям Херсонської епархії, друга – монастирям та скитам Кишиневської епархії. Вчений навів вичерпні дані про монастирі та скити, повідомляючи про їх заснування, місце знаходження, засновників та склад, імена настоятелів, церковне начиння і т. п. В статті «Килийская церковь Св. Николая и ее достопримечательности», М. Н. Мурзакевич описав церкву та історію її заснування. Що стосується визначних пам'яток, то автор зосередив свою увагу на описанні Євангеліє, портретам прикладеним до Євангеліє, грецькому надписові священнослужителя.

Публікація «Херсонисская церковь Св. Василия (Владимира)»⁴³ містить матеріали про те, як архієпископ Херсонський і Таврійський Інокентій в 1852 році проектував план будівництва на руїнах Херсонеса, точніше, на фундаменті Херсонеської церкви в знак пам'яті прийняття там святого хрещення в 988 році. В серпні 1861 року будівництво було завершено і церкву освятили. М. Н. Мурзакевич також повідомив, що при будівництві нової церкви був відкритий фундамент стародавньої церкви, план якої вчений наводив в додатках.

В статті «Древнейший Пицундский православный Храм, на восточном берегу Черного моря»⁴⁴ М. Н. Мурзакевич повідомив про відновлення стародавньої місцевої святині, навівши історію храму та описав його внутрішній вигляд. До діяльності духовенства вчений звернувся в статті «Епархиальные архиереи Новороссийского края: I. Епархия Словенская и Херсонская II. Епархия Екатеринославская Таганрогская III. Епархия Таврическая и Симферопольская. IV. Епархия Кишиневская и Хотинская»⁴⁵.

В 1852 році В. М. Княжевич подарував Товариству мідну печатку, яка, ймовірно, належала сзуйтському ордену, що існував в Криму більше 30-ти років. В статті «Пребывание Иезуитов в Крыму»⁴⁶ М. Н. Мурзакевич повідав історію перебування сзуйтського ордену в Криму та опублікував матеріали до історії будівництва їх церкви.

Значну частину робіт історика складають некрологи, присвячені описам життєдіяльності та заслугам перед суспільством визначних громадських діячів. М. Н. Мурзакевичем на сторінках «Записок» було представлено 22 некрологи.

Помер М. Н. Мурзакевич в Одесі 16 жовтня 1883 року, на сімдесят сьомому році життя. В п'ятнадцятому томі «Записок» надруковано чорновий проект заповіту М. Н. Мурзакевича, складеному в 1882 році, за декілька місяців до смерті. Чернетка була знайдена в паперах вченого і опублікована дійсним членом Товариства В. Юргевичем. В заповіті передбачалося, що значна частина його майна перейде у власність Товариства. Але, оскільки чистового екземпляру, підтвердженого свідками, знайдено не було, то все майно перейшло до прямих спадкоємців – синів брата⁴⁷.

Отже, в центрі досліджень М. Н. Мурзакевича перебувала історія Південної України, що було закономірно для вченого як дійового та активного члена Одеського товариства історії та старожитностей. Змістовно вони торкалися переважно історії заселення краю, перших десятиліть існування Одеси, церковної історії, громадського життя міста. Значну частину його доробку складають праці з нумізматики, епіграфіки,

археографічні та біографічні публікації. Праці вченого значно доповнюють бібліографію вивчення історії південної України та Одеси зокрема.

ПРИМІТКИ:

1. *Мурзакевич Н. Н.* Автобіографія. – СПб., 1886.
2. *Григор'єва Т. Ф.* Сторінки життя і діяльності М. Мурзакевича // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип. 1. – К., 1996. – С. 31-57; *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. – Одеса, 2002.; *Непомнящий А. А.* Подвижники кримоєвєдєния. – Симферополь, 2006. – С. 73-92.
3. *Хмарський В. М.* Мурзакевич Микола Никифорович (1806-1883) // Одеські історики. – Т. 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса, 2009. – С. 252-257.
4. *Мурзакевич Н. Н.* Указ. соч. – С. 121, 134.
5. Там само. – С. 140.
6. *Охотников С.* Мурзакевич Н. Н. // Вся Одесса / Гл. ред. Димов В. А. – М., 1998. – С. 1048-1049.
7. ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 246-247.
8. Там само. – 1844. – Т. 1. – С. 623.
9. Там само. – 1848. – Т. 2. – С. 405-415.
10. Там само. – 1853. – Т. 3. – С. 567-570.
11. Там само. – 1872. – Т. 8. – С. 318-322.
12. Там само. – 1844. – Т. 1. – С. 315-319.
13. Там само. – 1853. – Т. 3. – С. 237-245.
14. Там само. – 1860. – Т. 4. – С. 387-390; 1867. – Т. 6. – С. 474-476.
15. Там само. – 1868. – Т. 7. – С. 222-226.
16. Там само. – 1875. – Т. 9. – С. 447-448.
17. Там само. – 1863. – Т. 5. – С. 593-594.
18. Там само. – 1868. – Т. 7. – С. 219-221.
19. Там само. – 1879. – Т. 11. – С. 314-318.
20. Там само. – 1844. – Т. 1. – С. 277-282.
21. Там само. – 1844. – Т. 1. – С. 288-292.
22. Там само. – 1848. – Т. 2. – С. 480-483.
23. Там само. – 1848. – Т. 2. – С. 529-531.
24. Там само. – 1867. – Т. 6. – С. 514-515.
25. Там само. – 1877. – Т. 10. – С. 507-508.
26. Там само. – 1848. – Т. 2. – С. 825-826.
27. Там само. – 1853. – Т. 3. – С. 565-566.
28. Там само. – 1844. – Т. 1. – С. 283-285.
29. Там само. – 1875. – Т. 9. – С. 390-396.
30. Див.: *Хмарський В. М.* Вказ. праця.
31. Там само. – 1848. – Т. 2. – С. 568-658; 1881. – Т. 12. – С. 330-427, 486; Т. 13. – С. 132-155, 184-187.
32. Там само. – 1863. – Т. 5. – С. 982-985.
33. Там само. – 1853. – Т. 3. – С. 552-555.
34. Там само. – 1848. – Т. 2. – С. 211-219.
35. Там само. – 1867. – Т. 6. – С. 595-597.
36. Там само. – 1879. – Т. 11. – С. 314-318; 1879. – Т. 11. – С. 324-377; 1883. – Т. 13. – С. 108-112.
37. Там само. – 1877. – Т. 10. – С. 466-481; 1872. – Т. 8. – С. 458-464.
38. Там само. – 1860. – Т. 4. – С. 395-413.

39. Там само. – 1875. – Т. 9. – С. 337-342.
40. Там само. – 1877. – Т. 10. – С. 509-510.
41. Там само. – 1875. – Т. 9. – С. 453-464.
42. Там само. – 1848. – Т. 2. – С. 302-329; 1848. – Т. 2. – С. 484-488.
43. Там само. – 1863. – Т. 5. – С. 996-997.
44. Там само. – 1877. – Т. 10. – С. 417-426.
45. Там само. – 1875. – Т. 9. – С. 297-302.
46. Там само. – 1860. – Т. 4. – С. 466-467.
47. *Юргевич В.* Черновой проект завещания, найденный в бумагах бывшего вице-президента Общества Н. Н. Мурзакевича // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 844-846.